

Postać Castora Troya w filmie Johna Woo „Bez twarzy” (1997) jako uosobienie szatana (cz. II)

*Castor Troy's character in John Woo's „Face/Off” (1997)
as the embodiment of Satan (Part II)*

PAWEŁ PRZYBYTEK

Uniwersytet Jagielloński, Polska
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4694-6670>

PIOTR PRZYBYTEK

Uniwersytet Jagielloński, Polska
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9835-8603>

ABSTRAKT

W 1997 roku na ekrany kin wszedł film akcji Johna Woo „Bez twarzy”. W naszej publikacji zadajemy pytanie, czy postać antagonisty z tego filmu – Castora Troya – należy interpretować jako przedstawienie szatana? Aby znaleźć na nie odpowiedź, eksplorujemy dwie kwestie: 1) ewentualne nawiązania do horroru satanistycznego, potwierdzające szatańskość tego bohatera, 2) ewentualne elementy potwierdzające to samo, ale pochodzące z kultury niefilmowej, głównie z Biblii. Ten artykuł jest drugą częścią dłuższego, trzyczęściowego tekstu, w którym badamy powyższą problematykę, ograniczając się tylko do drugiego zagadnienia, jednak tylko częściowo z powodu jego obszerności. Ta tematyka będzie przez nas kontynuowana w trzeciej części. Okazuje się, że w filmie występują pewne wskazówki potwierdzające szatański charakter Troya. Nie są one może tak wyraźne, ale jednak są obecne.

Słowa kluczowe: „Bez twarzy”, szatan, film akcji, horror, horror satanistyczny, Biblia, John Woo, Nicolas Cage, John Travolta

ABSTRACT

In 1997 John Woo's action film „Face/Off” was released in cinemas. In this publication we ask whether the antagonist in this film, Castor Troy, should be interpreted as a representa-

tion of Satan? To find the answer, we explore two issues: 1) possible references to satanic horror, confirming the evil nature of this character, 2) possible elements confirming the same, but coming from non-cinematic culture, mainly the Bible. This article is the second part of a longer, three-part text in which we explore the above issue, limiting ourselves to the second topic, though only partially due to its length. We will continue this topic in the third part. It turns out that there are some hints in the film confirming Troy's satanic nature. They may not be as so obvious, but they are there nonetheless.

Keywords: „Face/Off”, Satan, action film, horror, Satanic horror, Bible, John Woo, Nicolas Cage, John Travolta

III. Hipotetyczne nawiązania do twórczości pozafilmowej, potwierdzające szatańskość głównego antagonisty filmu „Bez twarzy”

III. 1. Wstęp

Niniejszy artykuł jest drugą częścią dłuższego, trzyczęściowego tekstu próbującego odpowiedzieć na pytanie, czy postać Castora Troya z filmu Johna Woo „Bez twarzy” (1997) jest uosobieniem szatana. Aby tej odpowiedzi udzielić, postanowiliśmy znaleźć w tym filmie nawiązania do innych filmów, które potwierdzałyby szatańskość tego bohatera i, w drugiej kolejności, elementy dowodzące to samo, ale pochodzące z kultury niefilmowej. W pierwszej części tego artykułu wykonaliśmy pierwszą część zadania – próbowaliśmy znaleźć ewentualne fragmenty, które pochodziłyby z horrorów satanistycznych i potwierdzałyby tezę, że Troy jest uosobieniem szatana. Wynik wyszukiwania był negatywny. Z kolei w niniejszym tekście zajmujemy się wyszukiwaniem ewentualnych elementów kultury niefilmowej, sugerujących, że Troy jest uosobieniem szatana. Tę metodologię będziemy kontynuowali w trzeciej części naszego artykułu. Obie te części będą obejmowały cztery i pięć zasadniczych wątków (wyszczególnionych już w podtytułach). Analizowaną problematykę będziemy starali się ukazać na tle całej twórczości tego reżysera i innych filmów. Dygresje takie umieścimy w przypisach. Na końcu tego artykułu znajdzie się jego podsumowanie. Będzie to rekapitulacja tylko niniejszej, drugiej, części naszego tekstu.

III. 2. Znaczenie wątku piekła, broni, miejsc kultu i podszywania się

Sean Archer udaje się do więzienia, aby zapobiec katastrofie, którą szykuje Castor Troy. Z jego strony jest to ogromne poświęcenie. Przyjmuje tożsamość przestępcy

i przybywa na jego „terytorium”. Integruje się z więźniami i walczy ze Służbą Więzienną. Więzienie można byłoby interpretować, jako ziemię lub piekło?¹. Bohaterowi udaje się z niej/niego uciec². Gdy wybiega na górę z wnętrza więzienia, które jest platformą, razi go światło. Po ucieczce przed śmigłowcem wpada do wody na tle zachodzącego słońca³.

Według wierzeń religii starożytnych piekło znajdowało się pod ziemią. Judaizm, prócz miejsca podziemnego, gdzie przebywają zmarli, stworzył pojęcie kary dla potępionych, przejęte później przez teologię katolicką, dla której piekło jest miejscem wiecznych mук dla odrzuconych aniołów i dusz zmarłych w stanie grzechu śmiertelnego, ukaranych utratą Boga, cierpieniami zewnętrznymi oraz wyrzutami sumienia (Kopaliński, 2011, s. 954). Istniało także przekonanie o istnieniu jakiejś przepaści, otchłani, w której panują pozbawione pomocy Stwórcy oraz niosące zagładę Moce ciemności i głębin morskich. Jednak Bóg pozostaje także Panem piekła. Jezus walczy z nim jako zawsze obecną wrogą Stwórcy mocą, a Jego zmartwychwstanie świadczy o ostatecznym pokonaniu przez Niego „bram piekła”, do których klucze są w Jego ręku, i umożliwieniu w ten sposób powszechnego zmartwychwstania w królestwie Bożym (Winter, 2016, s. 949–950). W Nowym Testamencie szatan znany jest, oprócz innych określeń, także jako „władca (książę) tego świata” (np. J 12,31) (Efird, 1999, s. 1180; Szuppe, 2005, s. 54–55). Twierdzi on, iż: potęga i wspaniałości „tego wszystkiego, [...] mnie są poddane i mogą je odstąpić, komu chce” (Łk 4,6)⁴. Ogólnie można powiedzieć, że zauważamy istnie-

¹ Gdy główny bohater siedzi w celi, na ścianie widać pentagram. Jednak najprawdopodobniej jest to przypadkowa obecność tego symbolu.

² Scena wydostania się z więzienia nasuwa skojarzenia z uwolnieniem się Douglasa Quaida, głównego przez Arnolda Schwarzeneggera w innym bardzo znanym fantastyczno-naukowym filmie akcji „Pamięć absolutna” (1990) Paula Verhoevena. Ten bohater został uwięziony na krześle, które ma go unieszkodliwić w trakcie przywracania mu właściwej, pierwotnej pamięci (i osobowości). Quaid opiera się temu zabiegowi. Uwalnia się przy pomocy siły swoich mięśni. Archer także oswobadza się z krzesła, które miało służyć do torturowania go (takie „krzesło elektryczne”, jednak niemające na celu egzekucji). Następnie ucieka z więzienia. Nicolas Cage wcześniej, w 1996 roku, zagrał w filmie akcji „Twierdza” Michaela Baya, w którym kreowany przez niego bohater, aby zapobiec atakowi gazowemu na San Francisco, wdzieria się do nieczynnego, słynnego ośrodka odosobnienia Alcatraz, który został opanowany przez zbuntowanych amerykańskich żołnierzy. Więźniowie w „Bez twarzy” są „torturowani” filmami przyrodniczymi. W znanym thrillerze „Milczenie owiec” (1991) Jonathana Demme’a w zakładzie psychiatrycznym w taki sam sposób „znęcano się” nad uwięzionymi, co wywołuje efekt komediowy.

³ Scena uchylania się przed pociskami z więziennego śmigłowca przypomina fragment ze znanego filmu akcji „Szklana pułapka” (1988) Johna McTiernana. Główny bohater biega po dachu „drapacza chmur”, unikając kul karabinu maszynowego wystrzeliwanych z policyjnego helikoptera.

⁴ W przypadku odwołań do Biblii jako źródła informacji będzie chodziło nam o: *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* (1990). Tłumacze ksiąg: ks. W. Borowski CRL, ks. J. Drozd SDS, ks. K. Gąsiorowski i inni, ks. K. Dynarski SAC (red. odpowiedzialny), O. A. Jankowski OSB (red. naukowa), ks. L. Stachowiak – ST (red. naukowa), ks. K. Roma-

nie potocznego, powszechnego, ale właśnie wręcz błędnego utożsamiania szatana/diabła z władcą piekieł. Nie zauważamy natomiast takiej sytuacji przy ziemi.

Gdy Troy informuje Castora o swoich zabójstwach, to pokazuje mu gazetę, gdzie jego czyn zostaje określony, jako „śmiertelne piekło”. Trudno się zorientować, czy może mamy to rozumieć jako próbę podpowiedzenia widzowi, że ten przestępca to szatan, który tworzy piekło, czy może to taki czarny humor? Wszak Troy zabił swoje ofiary poprzez spalenie żywcem, czym wywołał pożar całego szpitala. A może jednak po prostu takie określenie naśladuje prawdziwe prasowe metaforyczne nagłówki i nie ma żadnego przesłania?

W Nowym Testamencie, w Ewangelii św. Łukasza znajduje się fragment, w którym Jezus Chrystus mówi do uczniów: „[w]idziałem szatana, spadającego z nieba jak błyskawica” (Łk 10,17–18). Oczywiście takiej sceny nie ma w filmie „Bez twarzy”, jednak jest tam epizod, gdy samolot Troya nie może wystartować i rozbija się o hangar⁵. Później następuje klęska tego przestępcy: zostaje unieszkodliwiony przez agenta Archera⁶. W trakcie walki w hangarze wielokrotnie błyskają

niuk – NT (red. naukowa). Poznań–Warszawa: Wydawnictwo Pallottinum. Należy jednak zwrócić uwagę na bardzo ważną rzecz. Otóż odwołania do Biblii nie pojawiają się w tym artykule tylko jako wynik naszych badań, ale występują także w publikacjach przez nas użytych jako źródło informacji. A więc z punktu widzenia naszego artykułu będzie to odwołanie do Pisma Świętego poprzez pośrednią pozycję bibliograficzną. Wykorzystamy odwołania do Biblii innych badaczy.

⁵ Jest to taki samolotowy karambol. Tak w ogóle rok 1997 był wyjątkowo „szczęśliwy” dla Cage’a, jeśli chodzi o rozbijanie się samolotami. Wszak w finale innego bardzo znanego filmu akcji pod tytułem „Con Air – lot skazańców” w reżyserii Simona Westa, w którym grał główną rolę, następuje epicki karambol samolotu, oczywiście z graną przez niego postacią na pokładzie. Na szczęście nie się jej nie stało, jak na filmowego niezniszczalnego herosa przystało. Dodajmy, że premiera filmu odbyła się w 1997 roku, a katastrofa ma miejsce w Las Vegas. Las Vegas pojawiło się dwa razy w filmografii Cage’a jako tytuł. Nie tylko w filmie „Zostawić Las Vegas” (1995) Mike’a Figgisa, za rolę w którym otrzymał jedyne w karierze (jak dotychczas) Oscara (Schonfeld, 2024, s. 317), ale także w mniej znanym obrazie filmowym „Miesiąc miodowy w Las Vegas” (1992) Andrew Bergmana.

⁶ Antagonista zostaje porwany przez prąd powietrzny wywołany przez wiatrak silnika, a następnie uderza plecami w kraty. W pewnym sensie wygląda to, jakby unosił się w powietrzu lub spadał. Takie zgony występują w filmach. Przykładowo w „Obcym 3” (1992) Davida Finchera jeden z więźniów ginie rzucony na wiatrak. Jego ciało zostaje rozerwane. Z kolei w dwudziestym filmie z serii przygód Jamesa Bonda – „Śmierć nadejdzie jutro” (2002) Lee Tamahoriego – taka śmierć występuje aż dwa razy i dotyczy tej samej postaci (północnokoreańskiego antagonisty)! Pierwsza śmierć, na początku filmu, jest pozorna. Druga, na końcu filmu, oczywiście autentyczna. Co do „Bez twarzy”, to brat Troya, Pollux, ginie z ręki Archera w wyniku upadku z dużej wysokości. Zwróćmy uwagę, że niektóre elementy scenografii filmowej „Bez twarzy” są całkowicie przypadkowe, ale dobrze wpisują się w fabułę jako symbole i komentarze do akcji. Gdy Troy zostaje porwany przez prąd powietrzny, to jego włosy układają się w taki sposób, że wywołują złudzenie rogów. Jest odpychany przez ogień, a za jego plecami widzimy błękit. Cały fragment wygląda tak, jakby szatan został wyrzucony z piekła i zginął w wyniku zderzenia z niebem.

iskry⁷, a główny wróg czai się w ruinach niczym biblijne bestie mające związek ze złem (Ryken, Wilhoit, Longman, 2003, s. 1199).

W „Bez twarzy” pojawia się epizod, gdy Troy, jako „ojciec”, oczywiście niczego nieświadomej mistyfikacji „córce”, prezentuje niebezpieczny nóż do obrony. Przyjrzyjmy się jego ostrzu. Przypomina płomień. W Starym Testamencie kilkakrotnie pojawia się epizod aniołów z mieczami – na przykład w Księdze Liczb (Lb 22,31). Jest też płonący miecz: „[w]ygnawszy zaś człowieka, Bóg postawił przed ogrodem Eden cherubów i połyskujące ostrze miecza, aby strzec drogi do drzewa życia” (Rdz 3,24). Ale to z pewnością przypadkowa zbieżność.

W filmie „Bez twarzy” dwa razy pojawia się epizod, gdy Troyowi lub jego subtytutowi podawana jest walizka z jego ulubionymi atrybutami. Za drugim razem na pliku pieniędzy znajduje się złota figurka. Może anioła? Czyżby trzymała płonący miecz? Być może jest to figurka smoka związana z dalekowschodnią symboliką, może jakiś nóż⁸. A fragment z prezentowaniem głównemu bohaterowi jego walizki służy głównie pokazaniu jego pistoletów. Woo wyjątkowo twórczo wykorzystuje broń. Jego dzieła słyną z niezwykle rozbudowanych sekwencji akcji, w których odgrywa ona rolę kluczową, będąc w nich fetyszem. Chyba nigdy wcześniej pistolety i karabiny nie były w kinie pokazywane w tak efektowny i fotogeniczny sposób. Współcześni wojownicy władają nimi z elegancją i kunsztem godnym tradycyjnych mistrzów miecza, co Woo podkreśla za pomocą wirtuozerskiego montażu,

⁷ W trakcie tej konfrontacji jeden z ludzi Archera zostaje ranny: traci małżowinę uszną. W dalszej części filmu obserwujemy operację, podczas której ucho zostaje chirurgicznie odtworzone. Według Ewangelii św. Łukasza podczas pojmania zdradzonego przez Judasza Jezusa Chrystusa na Górze Oliwnej jeden z jego towarzyszy, broniąc go, „uderzył sługę najwyższego kapłana i odciął mu prawe ucho” (Łk 22,47–50). Jezus Chrystus jednak wstrzymał walkę i dotknięciem uzdrowił ранego (Łk 22,51). Podobny fragment znajduje się w pozostałych Ewangeliach synoptycznych, brakuje jednak informacji o uzdrowieniu ucha, zresztą tym razem nie wiadomo, którego dokładnie (Mt 26,51–54; Mk 14,47). W tych tekstach są jednak także różnice. Ewangelia św. Marka, najbardziej zwięzła w temacie – relacjonująca to zdarzenie jednym zdaniem, nie podaje nawet, że Jezus Chrystus wstrzymał walkę (Mk 14,47). Z kolei w Ewangelii św. Jana cała sytuacja jest opisana dokładniej: dobywającym miecza jest Apostoł Szymon Piotr, poszkodowanym Malchos. Pozostałe szczegóły są raczej takie same, jak w Ewangeliach synoptycznych, jednak nadal nie ma informacji o uzdrowieniu, tym razem wskazanego ucha. Tylko tutaj pojawia się wątek podający, że Jezus Chrystus chce chronić swoich uczniów (J 18,8–11). W filmie Woo „Dzieci Triady” (1992) w trakcie zasadzki osaczony leciwy gangster przed śmiercią godzi się ze swym tragicznym losem. Chce jednak chociaż uratować swoich wiernych ludzi przed wrogiem gangiem i zdrajcą, którym się poddał. Oponuje jeden z jego podwładnych. (Poświęcenie ich obu jest jednak całkowicie daremne).

⁸ Przy pierwszym otwarciu widzimy, że Troy najwyraźniej nie ma posążku anioła, ale złotą figurkę z otwieraną paszczą, w której przytrzymuje pieniądze. Nie trzyma jej wtedy w walizce. A zatem możliwe jest, że wśród jego rzeczy nigdy nie był ukazywany posążek anioła z mieczem, bo przy drugim otwarciu była to właśnie ta figurka? Warto zwrócić w tym miejscu uwagę na fakt, że Cage miał w swojej rezydencji rzeźbiony kamienny kominek wzorowany na paszczę smoka (Schonfeld, 2024, s. 259).

a sam Chow Yun-Fat (Krasnowolski, 2010, s. 100), gwiazdor większości azjatyckich filmów akcji Woo (Kletowski, 2009, s. 82; idem, 2003, s. 1025), występuje zazwyczaj z dwiema sztukami broni – po jednej w każdej ręce (Krasnowolski, 2010, s. 100)⁹.

To jednak nie ostatni przykład tej problematyki w „Bez twarzy”. Symbolika miecza pojawia się w tym filmie jeszcze raz, tym razem bezpośrednio w związku z religią. W trakcie finałowej konfrontacji przeciwników w kościele antagonistą stoi z rozłożonymi rękami. Za nim znajduje się obraz Matki Boskiej z gorejącym, przebitym mieczem, sercem.

Skupmy się na tej końcowej strzelaninie w kościele¹⁰. Taka lokalizacja, jako miejsce (finałnej) konfrontacji, to motyw znany z twórczości Woo¹¹. Troy, jako

⁹ Akurat amerykańskie społeczeństwo cechuje przywiązanie do prawa obrony własnej, wolności i własności. Z tego powodu rewolwery czy karabiny osiągnęły status narodowego fetyszu i traktowane były ze specjalną atencją (Syska, 2003, s. 57).

¹⁰ Przed rozstrzygającą walką Archer zapala świecę, by następnie ją zgasić. I znów (jak w przypadku znaczenia kolorów, o czym dalej) taki przedmiot, jak i związane z nim gesty mogą być różnorako interpretowane. Przykładowo, w chrześcijaństwie świeca może reprezentować Jezusa Chrystusa jako „światłość świata”. Świece są często zapalane jako hołd dla zmarłych albo z okazji rocznic ważnych wydarzeń lub osób. Są też inne znaczenia związane ze świecą. Zapalana na początku pewnych zdarzeń, takich jak uroczystości czy spotkania, może reprezentować początek nowego etapu lub inicjatywy. Może być także interpretowana jako znak nadziei, której promień przebija ciemność. Świeca, płonąc powoli i równomiernie, może być symbolem cierpliwości i wytrwałości w trudnych sytuacjach. W niektórych praktykach religijnych ludzie zapalają świece jako symboliczną ofiarę lub wyraz oddania wobec jakiejś sprawy, osoby lub celu. W wielu religiach palenie świec jest formą modlitwy lub kontemplacji. Mogą one być używane do skupienia uwagi i wyrażenia intencji duchowych wobec Boga, świętych bądź boskich sił (Świece – kompendium wiedzy, 2023, dostęp: 21.01.2024). Podobnie jest w buddyzmie: biała świeca jest wykorzystywana w medytacji i modlitwie jako środek do skupienia umysłu i symbolizuje Dhammę, czyli nauki Buddy. Jej światło reprezentuje mądrość, która rozprasza ciemności ignorancji, a płomień jest często porównywany do stanu nirwany – wyzwolenia od cierpienia i cyklu odrodzeń (*Co oznacza biała świeca?*, 2023, dostęp: 22.01.2024). Co do zdmuchnięcia, to oddech zawiera ducha człowieka, życie, jego wewnętrzną esencję, dlatego zdmuchnięcie może ją tylko wzmocnić – tak odbiera ten gest Berenika Tern (2020, s. 180). Wszystkie powyższe symboliki w sumie moglibyśmy przypisać tej scenie.

¹¹ W filmie „Płatny morderca” (1989) ostateczne starcie, typowe dla siebie, a więc bardzo krwawe, Woo umiejscowił w kościele. Ten film jest bardzo ważny, gdyż jest przełomowy. Wszak to on ustalił pozycję kina akcji Hongkongu jako osobnego gatunku (Newman, 2004, s. 781), był pierwszym filmem Woo szerzej znanym w Europie i USA (Pitrus, 1994, s. 26) i przyniósł mu międzynarodowe uznanie, umożliwiając pracę w Hollywood (Kletowski, 2009, s. 83). A co do takiej lokalizacji oddajmy głos znawcy – „[b]ardzo często [w filmach Woo] męskie rytuały śmierci znajdują wypełnienie i rozwiązanie w miejscach religijnego kultu: w katolickich kościołach („Zabójca”, „Bez twarzy”) czy w buddyjskich świątyniach („Lepsze jutro”, „Kula w łeb”), urastających do rangi symboli harmonii i spokoju, których naruszenie zawsze musi przynieść definitywne rozwiązania, najczęściej będące zwycięstwem nad chaosem” (idem, 1999, s. 86). Przytoczony film „Zabójca” to oczywiście „Płatny morderca” (zob. początek przyp.), a „Lepsze jutro” to „Byłe do jutra” (1986).

Archer, ma przejąć władzę w FBI, jednak zostaje to udaremnione przez Archera jako Troya. Troy mówi o odwiecznej walce dobra ze złem. Unosi ręce, jakby ukazywał swoje ukrzyżowanie. Biorąc pod uwagę udzielający się mu wesoły nastrój, jest to jakby jego szyderstwo...? Czyżby diabelska mistyfikacja? W tle widać rzeczony obraz Matki Boskiej z przebitym mieczem sercem. Na podłodze, przed nogami antagonisty, znajdują się białe gołębie. Z prawej strony pali się tabernakulum. Są płonące białe świece, czerwone róże.

Białe gołębie w filmach Woo są stałym elementem. To znak rozpoznawczy jego filmów (Newman, 2004, s. 781). Gołębie symbolizują dusze, dusze zmarłych. Gołąb jest atrybutem Ducha Świętego (Kopaliński, 2015, s. 95–96)¹². W Biblii gołębica, jako symbol Ducha Świętego, pojawia się w każdej z Ewangelii synoptycznych, gdy opisywany jest chrzest Jezusa Chrystusa dokonany przez Jana Chrzciciela (Mt 3,16; Mk 1,10; Łk 3,22). Także w Ewangelii św. Jana symbolizuje ona Ducha Świętego (J 1,32).

Po ujęciu z antagonistą podnoszącym ręce, jakby był ukrzyżowany następuje ujęcie z figurą Jezusa Chrystusa ukrzyżowanego, a pomiędzy nimi przebłysk. Gdy Troy ostatecznie przegrywa, jest przybity harpunem, a ręce ma rozłożone na bok – jakby został ukrzyżowany. Tym razem nie ma wesołego nastroju. Czy harpun to taka biblijna włócznia...?¹³

¹² Być może najsłynniejsze użycie w filmie gołębia jako symbolu duszy ma miejsce w klasycznym filmie fantastyczno-naukowym Ridleya Scotta „Łowca androidów” (1982). W finale tego dzieła replikant Roy Batty w deszczu wygłasza poruszający monolog i umiera. Z jego dłoni wylatuje w tym momencie biały gołąb, co można odczytać jako symbol posiadania przez niego duszy.

¹³ Słowo „archer” (z ang.) oznacza „łucznik”. Ten rzeczownik można przetłumaczyć na język angielski także jako „bowman”. Czy ma to jakieś znaczenie? Raczej nie. Zwróćmy jednak uwagę na pewien złośliwy zbieg okoliczności. Bohater klasycznego filmu fantastyczno-naukowego Stanleya Kubricka „2001: Odyseja kosmiczna” (1968) nazywa się Dave Bowman. Akurat to nazwisko na pewno nie jest przypadkowe. Bohater *Odysei* Homera, Odys, był mitologicznym greckim herosem znanym z umiejętności władania łukiem. Na końcu swojej wieloletniej „odysei” wraca, początkowo nierozpoznany, w fatalnym stanie, do swojego rodzinnego domu, gdzie jego żona jest napastowana przez zalotników. Bohater dokonuje na nich krwawej zemsty i odzyskuje małżonkę, potomstwo oraz rodzinny dom. Wcześniej jednak przechodzi zwycięsko „próbę łuku” (Homer, 2000, s. 230–251). Dzieło Kubricka oczywiście nawiązuje poprzez nazwisko bohatera do tej narracji (Klejsa, 2020, s. 40). Ale Archer, *notabene*, także wraca, początkowo nierozpoznany, w fatalnym stanie, do swojego rodzinnego domu, gdzie jego małżonka żyje z obcym mężczyzną. Agent będzie musiał dokonać krwawej rozprawy z uzurpatorem i jego ludźmi, a także odzyskać żonę, potomstwo oraz rodzinny dom. Odys wracał do domu drogą morską (zob. Homer, 2000, *passim*) i w trakcie tej podróży walczył z jednookim cyklopem Polifemem (idem, s. 99–100). Dość powiedzieć, że Archer, po ucieczce z miejsca odosobnienia, swoją „odyseję” rozpoczął od przepłynięcia morza po skoku do wody z platformy więziennej. Gdy na końcu walczy w kościele z Troyem przez chwilę jego wróg patrzy jednym okiem (zob. część I tego artykułu). Film „Bez twarzy” z pewnością zawiera nawiązania do mitologii greckiej. Z niej pochodzą, przykładowo, imiona dwóch braci z tego filmu – Castor i Pollux (por. Parandowski, 1987, s. 155–156). Inną genezę nazwiska protagonisty podaje portal IMDb. Mianowicie

Spróbujmy zinterpretować ten fragment w związku z postawioną w tym artykule hipotezą – Troy jako szatan. Starcie w świątyni to walka dobra ze złem. Domniemany szatan chce przejąć władzę w FBI. Ale tak naprawdę nad światem. Jest grzesznikiem. Właściwie szatanem. Walka toczy się o dusze, symbolizowane przez gołębie. Szatan podszywa się pod kogoś innego, imituje ukrzyżowanie.

W tym miejscu skupmy się na podwójnej roli szatana. Oddajmy głos znawcom:

Diabeł jest mistrzem w sztuce przebijania się i kamuflażu. Pismo Świąte nie na darmo nazywa go „aniołem światłości”, który kusi ludzi swym oślepiającym blaskiem. Szatan, będąc w sobie „pustką”, musi pokazywać się jako „anioł światłości”. Przyjmuje podwójne oblicze i gra rolę zwodziciela. Jest mistrzem w przybieraniu maski, która pozwala mu na odgrywanie różnych, odmiennych ról (Szuppe, 2005, s. 54).

[To] jedna z najważniejszych jego cech: bycie oszustem i zwodzicielem [...] Zwodzenie szatana nie ustaje, nie jest okazjonalne, lecz wpisane jest w jego naturę, jest istotą jego działań. Celem oszukiwania i wprowadzania w błąd są konkretne reakcje, zachowania, czyny

tłumaczy, iż Strzelec Łucznik, jedna z konstelacji zodiaku, znajduje się w połowie roku biegunowo naprzeciwko konstelacji Bliźniąt, a Castor i Pollux to dwie główne gwiazdy tej konstelacji (*Trivia. Face/Off*, IMDb, https://www.imdb.com/title/tt0119094/trivia/?ref=tt_trv_trv, dostęp: 25.01.2024). Filmowy świat Woo, pełen męskich rytuałów śmierci, jest ostro skontrastowany ze światem kobiet. Właściwie nie ma tutaj dla nich miejsca (Kletowski, 1999, s. 85). Podobnie jest w filmie w „Bez twarzy”. Pojawia się w nim jedna silna kobieta, Sasha Hassler (Gina Gershon). Takie postacie, chociaż występują też w innych filmach Woo, to jednak spełniają typowo męskie role – walczą. Pomimo to zawsze sprawiają wrażenie postaci „nie z tej bajki”, okazując w końcu swoje kobiece słabości, tym samym domagają się pomocy mężczyzny (*ibidem*, s. 85–86). Symptomatyczne jest, że Hassler ginie na końcu filmu. Taki los nie spotyka żony głównego bohatera i jego córki. Sasha Hassler ma pewne cechy czarodziejki Kirke z *Odysei* (por. Homer, s. 107–116, 132–135). Gina Gershon miała podobną rolę w filmie Waltera Hilla „Czerwona gorączka” (1988). Jej postać była wzbudzającą sympatię widza i jej filmowych przeciwników wierną, lojalną kobietą gangstera, która zginęła jednak z jego ręki. Zwróćmy uwagę na to, że Archer w pewnym sensie ma syna z Sashą Hassler. Trwa produkcja kontynuacji filmu „Bez twarzy”. Jego fabuła jest utrzymywana w tajemnicy, wiadomo jednak, że ma się skupić na dzieciach głównych bohaterów (Kostrzewa, 2024, dostęp: 21.03.2024; zob. część I tego artykułu). Odys zginął z ręki swojego syna z Kirke (Homer, 2000, s. 120). Czyżby Archer miał...? Ale oczywiście my niczego nie próbujemy przewidywać, zwłaszcza że zestawianie przez nas losów Odysa i Archera nie próbuje udowodniać, że ten pierwszy jest pierwowzorem drugiego lub że drugi jest uosobieniem pierwszego. Wymieniamy tylko przypadkowe zbieżności w losach obydwu bohaterów. Zwróćmy uwagę, że niektóre elementy scenografii filmowej „Bez twarzy” są całkowicie niezamierzone, ale dobrze wpisują się w fabułę, jako symbole i komentarze do akcji. Gdy córka Archera jest wieszona samochodem przez człowieka Troya do kościoła, na dalszym planie, na poboczu drogi widać plakat reklamowy umieszczony na przystanku autobusowym. Na tej reklamie znajduje się postać a światło odbijające się od jej powierzchni przypadkowo imituje skrzydła. Wywołuje to złudzenie, że widzimy obraz Anioła Stróża. Córka Archera ostatecznie, choć jest w niebezpieczeństwie i niewoli, wychodzi cało z konfrontacji ze swoimi wrogami. Oczywiście czuwał nad nią „anioł stróż”!

w ich wymiarze indywidualnym i kolektywnym. Kuszenie to przestanie być zagrożeniem dopiero w momencie ostatecznej dysaktywacji, wiecznej kary, której poddany będzie szatan (por. Ap 12,9; 20,3.8.10). Terenem uwodzieńskich działań szatana jest cały zamieszkały świat (*oikoumené*), tzn. wszyscy ludzie (Ap 12,9). Wobec kuszenia ludzie będą musieli wybrać między dwiema pozycjami: pozwolić się zwieść lub wejść w ostry konflikt ze złem (Karczewski, 2004/2005, s. 243–244).

Szatan jest mistrzem oszustwa (*Szatan i demony*, 2009, s. 190).

Troy przybiera postać agenta Archera. Ale jest też fragment, gdy, aby podłożyć bombę¹⁴, przebiera się za księdza i wykonuje jakieś żalosne, komiczne błazenady, molestując przy tym chórzystkę¹⁵. Jego mistyfikacje w tym filmie są bardzo silnie

¹⁴ Gdy Troy zamyka bombę w obudowie, przez ułamek sekundy widzimy, że na jego twarz pada blask wydobywający się z wnętrza opakowania. Przeanalizujmy ten fakt. W filmie „Śmiertelny pocałunek” (1955) Roberta Aldricha bohaterowie walczą o walizkę, którą wypełnia tajemnicza niebezpieczna substancja. Gdy ją otwierają, na ich twarze z wnętrza pada blask. Ten motyw cytował, między innymi, Quentin Tarantino w swoim filmie „Pulp Fiction” (1994). Skupmy się jednak na filmie Aldricha. Jego finał ujawnia, że zawartość walizki jest mityczną „puszką Pandory”, której otwarcie sprowadzi nieszczęścia na ludzkość (zob. Parandowski, 1987, s. 34–35), wizualnie jest to jednak wybuch bomby (atomowej). Troy chce zdetonować duży ładunek wybuchowy. Dąży do wywołania gigantycznej katastrofy. Taka miała miejsce właśnie po otwarciu „puszki Pandory”. Wszystkie te elementy łączą się ze sobą w „Bez twarzy”. I choć zapewne te powiązania są przypadkowe, to jednak dobrze oddają założenie fabularne tego filmu. Co do artystycznych zapożyczeń z filmu „Pulp Fiction”, to scena przesłuchania Dietricha Hasslera (Nick Cassavetes) mogłaby nim być. Wszak zaczyna się od ujęcia ukazującego tył jego łysej głowy. Czyżby powtórzenie ukazania głowy gangstera Marsellusa Wallace’a (Ving Rhames) z filmu Tarantino? A może zwykły przypadek? Raczej to drugie. Zwróćmy jednak uwagę na pewien złośliwy zbieg okoliczności. Wallace posiada bardzo charakterystyczny element – plaster opatrunkowy na karku. Wokół tego faktu, jak i zagadnienia, co było w przewożonej walizce, o której wyżej, narosło mnóstwo pomysłów, czy wręcz internetowych teorii spiskowych i miejskich legend. Choćby zwracających uwagę na kod walizki – cyfry „666” (zob. np.: *Co kryła w sobie tajemnicza walizka z „Pulp Fiction”?*, 2018, dostęp: 25.02.2024; Waligórska-Olejniczak, 2011, s. 205 – temat ten budzi zatem zainteresowanie zarówno branżowych artykułów z portali internetowych, nastawionych na sensację, jak i artykułów z poważnych czasopism naukowych). Wróćmy jednak do „Bez twarzy”. Dietrich Hassler ginie od strzału... w kark! No cóż... nie zdążył założyć plastra opatrunkowego. Choć ma ekwiwalent..., bo trzyma się za kark. Widocznie nie chciał nawiązywać do „Pulp Fiction”. Albo właśnie chciał...? Cóż, aby pocałować siostrę, miał i czas, i siły (sic!!!).

¹⁵ Taka jego gra aktorska sprawiła, że stał się bohaterem memów i gifów. Ta wręcz komiczna scena ma miejsce w trakcie występu chóru. Chórzystki (i w mniejszej liczbie chórzysty) w swoich białych strojach przypominają anioły, właściwie chóry anielskie. Trudno je policzyć w tej scenie filmu, ale raczej nie jest ich dziewięć, czyli tyle, ile wyodrębniono chórów anielskich (zob. Dąb-Kalinowska, 2002, s. 14). Do wnętrza budynku wpada światłość. Można byłoby napisać, że z takimi elementami jest to iście „niebiańska” sceneria. A co do szatańskich mistyfikacji, to w horrorze Alana Parkera „Harry Angel” (1987) Lucyfer (Robert De Niro) ukryty pod imionami Louis Cyphre spotyka się z wynajętym przez siebie prywatnym detektywem właśnie w kościele. No cóż: „pod latarnią najciemniejszą”. Na temat wizerunku księży w mediach (głównie w filmach i telewizji) zob. Sokołowski,

podkreślane. Gdy Troya zaczyna grać John Travolta, to zachowuje się tak samo, na przykład, gdy znów molestuje kobietę (tym razem sekretarkę), to robi miny i wydaje dźwięki. Ekspresywne, przerysowane i przebiegłe zachowanie to oczywiście cechy diaboliczne. Takiego szatana znamy choćby z kultury Polski¹⁶.

Zwróćmy też uwagę, że Troy jest skuteczny w walce z przestępczością (terroryzmem), gdyż powtarza znany przypadek Eugène'a-François Vidocq'a – przestępcy, który został szefem paryskiej policji w XIX wieku (Kallas, 2016, s. 170)¹⁷. A Vidocq był pierwowzorem nie tylko niestrudzonego inspektora Javerta i przestępcy Jeana Valjeana – dwóch antagonistów z *Nędzników* Wiktora Hugo, ale też Vautrina, bohatera powieści *Ojciec Goriot* Honoriusza Balzaka (Czekalski, 2022, s. 87; Girdwoyń, 2005, s. 35)¹⁸ – postaci o diabelskiej naturze (tak np. Edelstein, 2007, s. 36), „szatana-kusiciela” (tak określa go Tadeusz Żeleński [Boy], 1962, s. 6).

Jungowski archetyp bohatera zakłada „potężnego mężczyzn[ę] lub człowieka-boga, który pokonuje wszelkie zło dające się personifikować, jak również wszystkie rodzaje wrogów, smoków, węży, olbrzymów i demonów” (cyt. za: Pajor, 1992, s. 93). Archetyp (*imago*) posiada również aspekt negatywny, wyzwalający uczucie strachu, czego przykład stanowią wyobrażenia bogiń niszczycielskich i złowrogich, takich jak prześladowająca Heraklesa mityczna Hera (Neumann, [2025], dostęp: 14.11.2025). Jako herosa możemy postrzegać oczywiście Archera, który ze swoim przeciwnikiem nie wchodzi w żadne układy (mimo że ten mu je trzykrotnie proponuje). Tu nie ma wątku jak z filmu „Płatny zabójca” („The Killer” [1989]),

2012, s. 178 i n. Z wybranych przez tego filmoznawcę produkcji temat księdza, szatana i mistyfikacji polegających na podszywaniu się pod kogoś, pojawia się w polskim filmie „Ryś” (1981) Stanisława Różewicza (*ibidem*, s. 182 i n.).

¹⁶ W kinie polskim taki jest chociażby Wojciech Pszoniak w roli tytułowego „Diabła” (1972) Andrzeja Żuławskiego. Kreuje tam niezwykle barwną i wielowymiarową postać mentora, kusiciela i zdrajcy zarazem. Posługuje się pełną paletą środków aktorskiego wyrazu, prezentując szeroki rejestr zachowań: od powściągliwych do przepełnionych ekspresją, a nawet groteskowych. Stanowi w filmie nie tylko najbardziej wyrazistą, ale również najbardziej zagadkową – skonstruowaną w oparciu o fuzję przeciwieństw – istotę. Jego zachowanie cechuje wyrachowanie: wszystkie oddane przysługi okazują się szlachetne jedynie pozornie, bo dba tylko o powodzenie zleconej przez siebie misji „oczyszczania” świata (wylicza Marta Kasprzak, 2018, s. 256). Szerzej na temat przedstawień diabła na przestrzeni wieków na ziemiach polskich zob. np.: Bukowska, 2014, s. 4 i n.; Gruntkowska, 2017, s. 147 i n. Troy przy akcji podkładania bomby to nawet przez chwilę tańczy, co też występuje w bardziej rozbudowanej formie w przypadku Diabła-Pszoniaka (na temat znaczenia tego tańca zob. Maron, 2016, s. 149 i n.).

¹⁷ Ściganie przestępców metodą Vidocq'a występuje także w twórczości filmowej, czego dobrym przykładem jest mało znany film telewizyjny Mimi Leder „Skazany na wolność” (1993). A z bardziej znanych? Tak ścigana jest tytułowa „Dzika banda” (1969) Sama Peckinpaha. Przygody samego Vidocq'a zostały także kilkakrotnie zekranizowane w filmach i serialach telewizyjnych.

¹⁸ Zresztą to nie jedyna powieść Balzaka, w której ta postać się pojawiła, o czym naukowcy zdają się jakoż zapominać – por. Guyon, 2003, s. 150 i n.

gdzie dwaj główni bohaterowie – oficjalnie wrogowie – potrafią się sprzymierzyć (zauważa Ivo Ritzer, 2020, dostęp: 14.11.2025]). Od samego początku śmiertelna konfrontacja między agentem a terrorystą wydaje się nieunikniona.

Tematem tego artykułu, złożonego z trzech części, jest zagadnienie ewentualnej szatańskości bohatera filmu Woo „Bez twarzy” – terrorysty Troya. Uznaliśmy, że w przypadku, gdyby twórca tego dzieła chciał taką interpretację sugerować, to mógłby umieścić w nim elementy z kultury niefilmowej, które pozwalałyby na interpretowanie tej postaci jako szatana, wiązałyby tego przestępcę z tym wrogiem Boga. Tą konkretnie tematyką zajęliśmy się w niniejszej, drugiej części naszego artykułu. Jednak z powodu jej obszerności zbadaliśmy ją tylko częściowo. Dokończenie tej tematyki będzie miało miejsce w trzeciej części naszego artykułu. Dokładne poszukiwania elementów kultury niefilmowej w tym tekście, dowodzących, że Troy jest szatanem, dały wynik pozytywny. Nie są one może tak wyraźne, ale jednak występują.

III. 3. Konkluzje płynące z powyższego problemu badawczego

Przeanalizujmy tok naszych badań. Oczywiście jest, że „Bez twarzy” to film o starciu dobra ze złem. Ze złem jest kojarzony szatan. Tyle tylko, że większość filmów fabularnych traktuje o walce dobra ze złem. A zatem wynika z tego, że szatańskości musielibyśmy się doszukiwać w każdym spośród wszystkich antagonistów z takich filmów, co jest nie do przyjęcia. Jednakże „Bez twarzy” nie jest tylko obrazem o walce dobra ze złem, jak wiele innych, albowiem jest w nim silniej zaznaczony motyw religijny. A w tego typu filmach odbiór postaci (antagonisty) jako szatana jest bardziej prawdopodobny. Zaskakujące jest to, że nawet dialogi bohaterów potwierdzają, iż jest to obraz opowiadający o starciu dobra ze złem. One plus odpowiednia scenografia i lokalizacja nadają temu filmowi wymiar religijny. Skoro ustaliliśmy, że obecność szatana w tym filmie jest o wiele bardziej prawdopodobna niż w przeciętnym filmie (efekt silnie zaznaczonego tła religijnego), to następnym etapem naszych badań powinno być odszukanie w nim takich elementów, które ewentualnie mogłyby to potwierdzić. I zostały one przez nas odnalezione – w tym filmie występują przesłanki potwierdzające taką hipotezę. Można je znaleźć zarówno w jego fabule, scenografii, lokalizacji miejsc kręcenia, jak i w grze aktorskiej Nicolasa Cage’a i Johna Travolty. Jeżeli chodzi o to pierwsze, to bardzo ważne są mistyfikacje Troya, przywodzące na myśl podszywanie się pod inne role i zwodzenie ze strony szatana.

Bibliografia

Literatura podmiotu

- Balzac, H. (1962). *Blaski i nędze życia kurtyzany. Jak kochają ladacznice. Po czemu miłość wypada starcom. Dokąd wiodą złe drogi. Ostatnie wcielenie Vautrina*. Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński (Boy). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Balzac, H. (1974). *Ojciec Goriot*. Przekład Z. Karczevska-Markiewicz. Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne.
- Homer (2000). *Odyseja*. W przekładzie L. Siemieńskiego. Gdańsk: Tower Press.
- Hugo, V. (2023). *Nędznicy*. Tłumaczenie W. Limanowska. Warszawa–Ożarów Mazowiecki: Świat Książki.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* (1990). Tłumacze ksiąg ks. W. Borowski CRL, ks. J. Drozd SDS, ks. K. Gąsiorowski i inni, ks. K. Dynarski SAC (red. odpowiedzialny), O. A. Jankowski OSB (red. naukowa), ks. L. Stachowiak – ST (red. naukowa), ks. K. Romaniuk – NT (red. naukowa). Poznań–Warszawa: Wydawnictwo Pallottinum.

Literatura przedmiotu

- [ba] (2009). *Szatan i demony*. W: K. Dennis-Bryan, N. Hodgson, N. Lockley (editors), *Znaki i symbole. Ilustrowany przewodnik*. Tłumaczenie B. Kocowska. London–New York–Munich–Melbourne–Delhi: „National Geographic”, s. 190–191.
- [brak możliwości ustalenia autora] (2003). *Zwierzęta mityczne*. W: L. Ryken, J. C. Wilhoit, T. Longman III, *Słownik symboliki biblijnej. Obrazy, symbole, motywy, metafory, figury stylistyczne i gatunki literackie w Piśmie Świętym*. Przekład Z. Kościuk. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, s. 1198–1201.
- Bukowska, W. (2014). *Obraz diabła w kulturze polskiej w okresie od XVI do XVIII wieku na podstawie wybranych pamiętników*. „Młoda Myśl. Czasopismo Humanistyczne”, I, 2, s. 4–19.
- Czekalski, T. (2022). *Zbrodnia w życiu społecznym Europy XIX wieku*. Kraków: Towarzystwo Wydawnicze „Historia Iagellonica”.
- Dąb-Kalinowska, B. (2002). *Anioły*. W: K. Kubalska-Sulkiewicz (red., koordynator), M. Bielska-Łach, A. Manteuffel-Szarota (red.), *Słownik terminologiczny sztuk pięknych*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, s. 14.
- Edelstein, D. (2007). *The Modernization of Myth: From Blazac to Sorel*. „Yale French Studies, 111: Myth and Modernity”, s. 32–44.
- Efird, J. M. (1999). *Szatan*. Przekład E. Szymula. W: P. J. Achtemeier (red. naukowa, red. naczelny), *Encyklopedia Biblijna*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza „Vocatio”, Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna „Adam”, s. 1179–1180.
- Girdwoyń, P. (2005). *Valjean czy Javert? Eugene Vidocq’a historia prawdziwa*. „Problemy Współczesnej Kryminalistyki”, VIII, s. 29–36.
- Gruntkowska, D. (2017). *Dyskurs wykluczenia. O „Worku Judaszów” Sebastiana Fabiana Klono-*

- wica. W: D. Gruntkowska, J. Moroz, J. Świrko-Pilipczuk, O. Szwabowski (red.), *Dyskursy władzy*. Gdańsk: Wydawnictwo Naukowe Katedra, s. 147–170.
- Guyon, L. P. (2003, June). In *Vidocq's footsteps. A comparative study of some explicit and implicit references to the adventurer Vidocq in nineteenth-century literature*. „Journal of European Studies”, 33, 2, s. 145–160.
- Kallas, P. (2016). „*Historical whodunit*”, czyli wzloty i upadki brytyjskiej szkoły kryminału historycznego na przykładzie wybranych powieści Lindsey Davis. „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Zielonogórskiego. Seria Scripta Humana”, 5: *Kryminał. Między tradycją a nowatorstwem*, s. 153–173.
- Karczewski, M. ks. (2004/2005), *Teologiczna wizja szatana w Apokalipsie 12,3–17*. „Studia Warmińskie”, XLI–XLII, s. 233–246.
- Kasprzak, M. (2018). *Ludzka postać zła na przykładzie filmu „Diabeł” Andrzeja Żuławskiego*. „Kultura i Historia”, 33, s. 252–260.
- Klejsa, K. (2020). „Człowiek jest czymś, co przezwyciężone być powinno”. *Dyskurs historiozoficzny „2001: Odysei kosmicznej”*. *Images*. „The International Journal of European Film, Performing Arts and Audiovisual Communication”, XXVIII, 37: Special Issue: *Science Fiction: The Future is Present*, s. 35–60.
- Kletowski, P. (1999). *Bohaterowie nie ronią łez. Męskie rytuały śmierci w filmach Johna Woo*. W: P. Kletowski, M. Wrona (red.), *Nowe nawigacje. Współczesna kultura audiowizualna*. Kraków: Rabid, s. 80–88.
- Kletowski, P. (2003). *Woo John*. W: T. Lubelski (red.), *Encyklopedia kina*. Kraków: Biały Kruk, s. 1025.
- Kletowski, P. (2009). *Kino Dalekiego Wschodu*. Warszawa: Wydawnictwo Krytyki Politycznej.
- Kopaliński, W. (2011). *Piekło*. W: W. Kopaliński, *Słownik mitów i tradycji kultury*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, Bellona S.A., s. 954.
- Kopaliński, W. (2015). *Golqb*. W: W. Kopaliński, *Słownik symboli*. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, s. 95–96.
- Krasnowolski, M. (2010). *John Woo: autor kina gatunków*. W: A. Helman, A. Kamrowska (red.), *Autorzy kina azjatyckiego*. Kraków 2010: Wydawnictwo Rabid, s. 93–108.
- Maron, M. (2016, Zima). „*Diabeł*” Andrzeja Żuławskiego: historia, zło i romantyczna gnoza. „Kwartalnik Filmowy”, 96, s. 137–155.
- Newman, K. (2004). *Die xue Huang xiong (1989) Killer (Zabójca)*. W: S. J. Schneider (red.), *1001 filmów które musisz zobaczyć*. Przekład: zespół. Warszawa: Elipsa, s. 781.
- Pajor, K. (1992). *Rola archetypu w analitycznej psychologii C. G. Junga*, Poznań: Papieski Wydział Teologiczny.
- Parandowski, J. (1987). *Mitologia. Wierzenia i podania Greków i Rzymian*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Pitrus, A. (1994). *John Woo – Mozart zbrodni*. „Kino”, 9, s. 26–27.
- Schonfeld, Z. (2024). *How Coppola became Cage*. New York: Oxford University Press.
- Syska, R. (2003). *Film i przemoc. Sposoby obrazowania przemocy w kinie*. Kraków: Rabid.

- Szuppe, P. (2005). *Szatan w Biblii*. „Collectanea Theologica”, 75, 1, s. 47–67.
- Tern, B. (2020). *Tajniki magii świec*. Białystok: Wydawnictwo Kobiece.
- Waligórska-Olejniczak, B. (2011). „*Pulp Fiction*” jako encyklopedia pop kultury. *Nieustanna filmowa prowokacja Quentina Tarantino w kontekście poetyki komiksu*. „Scripta Neophilologica Posnaniensia”, XI, s. 197–208.
- Winter, W. (2016). *Piekło*. W: A. Grabner-Haider (red.), *Praktyczny Słownik Biblijny*. Przekład i opracowanie T. Mieszkowski, P. Pachciarek. Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, s. 949–950.
- Żeleński, T. (Boy) (1962). *Od tłumacza*. W: H. Balzac, *Blaski i nędze życia kurtyzany. Jak kochają ladacznice. Po czemu miłość wypada starcom. Dokąd wiodą złe drogi. Ostatnie wcielenie Vautrina*. Przełożył i wstępem opatrzył T. Żeleński (Boy). Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, s. 5–8.

Netografia

- [ba] (2018, Lipiec 18). *Co kryła w sobie tajemnicza walizka z „Pulp Fiction”?*. Radio Żółte Przeboje. https://zloteprzeboje.pl/7_162811_23687245_co-kryla-w-sobie-tajemnicza-walizka-z-pulp-fiction [dostęp: 25.02.2024].
- [ba] (2023, Grudzień 22). *Co oznacza biała świeca?*. goodies.pl. <https://www.goodies.pl/co-oznacza-biala-swieca/> [dostęp: 22.01.2024].
- [ba (podpisane: CocoWick)] (2023, Sierpień 21). *Świece – kompendium wiedzy*. COCOWICK. <https://cocowick.pl/swiece-rodzaje> [dostęp: 21.01.2024].
- Kostrzewa, D. (2024, Marzec 19). *Co się dzieje z nowym „Face/Off”?* *Wszystkiemu winna „Godzilla i Kong”*. Filmweb. <https://www.filmweb.pl/news/Co+si%C4%99+dzieje+z+nowym+%22Face+Off%22+Wszystkiemu+winna+%22Godzilla+i+Kong%22+%E2%80%93+Filmweb-154661> [dostęp: 21.03.2024].
- Trivia. *Face/Off*. IMDb. https://www.imdb.com/title/tt0119094/trivia/?ref=tt_trv_trv [dostęp: 25.01.2024].
- Neumann, P. (2025). *Pojęcie archetypu w koncepcji C. G. Junga. Archetyp i obraz archetypowy*. Rozprawa doktorska napisana pod kierunkiem dr hab. Ilony Błocian, prof. UW. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwiAgO_P4fGQAxVuKRAIHQsaFzcQFnoECBoQAQ&url=https%3A%2F%2Fbip.uni.wroc.pl%2Fdownload%2Fattachment%2F49413%2Fdoktorat-p-neumann.pdf&usq=AOvVaw1Z-Fr88r1KqkJJDvFx3oS_4&opi=89978449 [dostęp: 14.11.2025].
- Ritzer, I. (2020). „*Against Adaptation: World Cinema and the Politics of ‘Speaking to’, Or: Everything You Always Wanted to Know about G. C. Spivak But Were Afraid to Ask Walter Hill*”. *Literature/Film Quarterly*, 48, 2, <https://www.jstor.org/stable/48678483> [dostęp: 14.11.2025].

Filmografia¹⁹

- „2001: Odyseja kosmiczna” („2001: A Space Odyssey”), reż. Stanley Kubrick, UK–USA 1968.

¹⁹ Filmografia Johna Woo została wytłuszczona.

„Bez twarzy” („Face/Off”), reż. John Woo, USA 1997.

„Byle do jutra” („Lepsze jutro”, „A Better Tomorrow”²⁰, „Ying hung boon sik”), reż. John Woo, Hongkong 1986.

„Con Air – lot skazańców” („Con Air”), reż. Simon West, USA 1997.

„Czerwona gorączka” („Red Heat”), reż. Walter Hill, USA–Węgry 1988.

„Diabeł”, reż. Andrzej Żuławski, Polska 1972.

„Dzieci Triady” („Hardboiled”, „Lat sau san taam”), reż. John Woo, Hongkong 1992.

„Dzika banda” („The Wild Bunch”), reż. Sam Peckinpah, USA 1969.

„Harry Angel” („Angel Heart”), reż. Alan Parker, UK–Kanada–USA 1987.

„Kula w lew” („Dip huet gai tau”), reż. John Woo, Hongkong 1990.

„Łowca androidów” („Blade runner”), reż. Ridley Scott, USA–UK 1982.

„Miesiąc miodowy w Las Vegas” („Honeymoon in Vegas”), reż. Andrew Bergman, USA 1992.

„Milczenie owiec” („The Silence of the Lambs”), reż. Jonathan Demme, USA 1991.

„Obcy 3” („Alien 3”), reż. David Fincher, USA 1992.

„Pamięć absolutna” („Total Recall”), reż. Paul Verhoeven, USA–Meksyk 1990.

„Płatny morderca” („Killer”, „Zabójca”, „The Killer”, „Dip huet seung hung”), reż. John Woo, Hongkong 1989.

„Pulp Fiction”, reż. Quentin Tarantino, USA 1994.

„Ryś”, reż. Stanisław Różewicz, Polska 1981.

„Skazany na wolność” („Marked for Murder”), reż. Mimi Leder, USA 1993.

„Szkłana pułapka” („Die Hard”), reż. John McTiernan, USA 1988.

„Śmierć nadejdzie jutro” („Die Another Day”), reż. Lee Tamahori, UK–USA–Hiszpania 2002.

„Śmiertelny pocałunek” („Kiss Me Deadly”), reż. Robert Aldrich, USA 1955.

„Twierdza” („The Rock”), reż. Michael Bay, USA 1996.

„Zostawić Las Vegas” („Leaving Las Vegas”), reż. Mike Figgis, USA 1995.

²⁰ Filmografia tego artykułu zawiera tylko tytuł znany z dystrybucji w Polsce i tytuł oryginalny, oczywiście, jeżeli takowe się różnią. Jest ułożona alfabetycznie zgodnie z „polskimi” tytułami. Od zasady dwóch (lub mniej tytułów) jest jednak jeden wyjątek. Jeżeli w tym artykule pojawiły się też inne tytuły konkretnego filmu – w praktyce tylko kolejny tytuł znany z polskiej dystrybucji lub tytuł angielskojęzyczny, czy raczej znany z dystrybucji w USA filmów nieamerykańskich – to są one wyjątkowo także podane w filmografii. „Polski” jest zawsze pierwszy, oryginalny ostatni, „amerykański” pośrodku. Jeżeli są dwa polskie tytuły, to najpierw jest ten, który jest podany na portalu IMDb. Jeżeli pozostałych z Polski nazw filmu jest więcej niż jedna, to są one ułożone w kolejności alfabetycznej i jest to jedyne miejsce, gdzie taką kolejność się stosuje w obrębie tytułów jednego filmu.